

ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

В. Журавель, професор НЮА України

Сучасні концепції формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів

Виникнення і формування криміналістичної методики були зумовлені насамперед потребами судово-слідчої практики у наукових методах розкриття, розслідування та попередження різноманітних злочинних проявів. Задоволення зазначених потреб стало службовою функцією криміналістичної методики, зумовило закономірності її внутрішнього розвитку. І це не випадково, адже криміналістична методика як синтезуючий розділ науки криміналістики природно, з одного боку, інтегрує в собі все краще, що розроблено в криміналістичній техніці і тактиці, а з другого — диференціює ці знання відповідно до конкретної категорії злочинів. У зв'язку з цим нагальною є розв'язання проблеми пропорційного розвитку розділів — частин науки криміналістики, оскільки зрозуміло, що ціле не може бути кращим, ніж його складові частини.

В свою чергу наявність прогалин саме у сфері криміналістичної методики, відставання розроблення науково-методичних рекомендацій від сьогоденних потреб судово-слідчої практики суттєво знижує коефіцієнт корисної дії усієї криміналістики з негативними наслідками для розслідування злочинів¹. Ось чому вдосконалення криміналістичної методики як системи знань і самостійного розділу науки криміналістики має здійснюватися через узагальнення та теоретичне пояснення накопиченого емпіричного матеріалу і пізнання наукових фактів, що належать як до сфери вчинення злочинів, так і до сфери їх розкриття, розслідування та попередження. З огляду на це перед науковцями постають такі завдання:

– уніфікувати сучасні погляди на криміналістичну методику як наукову категорію, її структуру, мету, завдання;

¹ На цю обставину вперше звернув увагу О. Васильєв (див.: *Васильєв А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений.* – М., 1978. – С. 3.).

– модернізувати існуючі і розробити нові методичні рекомендації з розслідування тих чи інших категорій злочинів (йдеться насамперед про нові злочини або ті, що істотно видозмінилися) на основі запровадження універсальної, «базової» моделі розслідування злочинів, ситуаційного підходу і більш широкого застосування таких наукових категорій, як криміналістична класифікація злочинів, їх криміналістична характеристика, типові версії тощо;

– викласти відповідні методичні рекомендації у найбільш доступній для сприйняття формі, в тому числі у вигляді певних алгоритмічних схем, котрі реалізуються на базі сучасних комп'ютерних технологій.

Вирішуючи питання щодо уніфікації сучасних поглядів на саму криміналістичну методика, зазначимо, що більшість учених визначають її як відповідний розділ науки криміналістики або однойменної навчальної дисципліни, чи як результат (різновид) наукової продукції. З цього приводу Р. Белкін слушно відзначав, що треба чітко відокремлювати поняття методики як розділу криміналістичної науки і поняття конкретної методики як «продукту» цього розділу. Іншими словами, в науці методика формується, на практиці — реалізується¹.

Водночас у криміналістичній літературі зустрічаються й доволі дискусійні пропозиції щодо тлумачення поняття криміналістичної методики (методики розслідування злочинів). Так, Г. Матусовський пропонував розглядати цю категорію у двох аспектах. По-перше, як процес розслідування злочинів, як специфічну діяльність уповноважених законом органів та осіб, що здійснюється на підставі застосування засобів криміналістичної техніки, прийомів слідчої тактики, методів розслідування певних видів. По-друге, як розділ науки криміналістики, котрий містить систему комплексних криміналістичних рекомендацій щодо виявлення, розслідування та профілактики окремих видів злочинів. «Саме у взаємозв'язку цих двох напрямів — практичного і теоретичного, — зауважував Г. Матусовський, — методика розслідування злочинів виявляє своє призначення»². Що ж до теоретичного напрямку, то тут заперечень немає, оскільки «методика розслідування злочинів» традиційно розглядається як суто наукова категорія. В той же час бажання розглядати категорію «методика розслідування злочинів» як синонім категорій «процес розслідування» або «діяльність по розслідуванню» суперечить положенням семантики й етимології, де методика розгля-

¹ Див.: *Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике.* – М., 1988. – С. 170.

² *Криміналістика: Підручник / За ред. В. Ю. Шепітька.* – К., 2001. – С. 358.

дається як сукупність методів, прийомів, операцій пізнання дійсності. Іншими словами, «методика» — це сукупність порад щодо найбільш ефективних шляхів здійснення діяльності, але це не є сама діяльність. У зв'язку з цим слід погодитись із А. Волобуєвим, який вважає, що «методика розслідування злочинів формується тільки в результаті узагальнення великої кількості кримінальних справ окремої категорії як сукупність певних теоретичних положень і практичних рекомендацій. І тому використання терміна “методика розслідування” відносно розслідування конкретного злочину може бути тільки в переносному значенні і з ілюстративною метою, але ж не в науковому розумінні»¹.

Визначаючи напрями наукового пошуку в галузі криміналістичної методики, треба насамперед виходити з потреб судово-слідчої практики, прогностичного бачення ймовірних шляхів розвитку та структурних змін злочинних проявів, міжнародного досвіду боротьби з ними. Нібито аксіоматичні ствердження, які не потребують того, щоб про них зайвий раз згадували. Але в цьому є сенс і базується він на наявній диспропорції між запитами практики і науковими розробками, які спостерігаються останнім часом, на що неодноразово зверталася увага у криміналістичній літературі. Так, В. Бахін констатує, що «в галузі криміналістичної методики відзначається головне “відставання” науково-методичних рекомендацій від нагальних потреб практики»². Ще більш категоричним є висловлювання О. Шаталова, котрий охарактеризував даний розділ криміналістики в існуючому вигляді як малоєфективну теоретичну систему: «Виступаючи сукупністю рекомендацій з організації здійснення розслідування злочинів окремих видів і груп, криміналістична методика фактично позбавлена властивостей масовості, детермінованості і результативності»³.

Аналізуючи причини, які стоять на шляху активного впровадження здобутків криміналістики у слідчу практику, треба назвати не лише недостатній рівень наукових розробок, а й консервативні стереотипи, що склалися в самій практичній діяльності, і небажання практиків працювати «за наукою». «Практика стихійно протидіє нововведенням, — наголошував Р. Белкін, — намагаючись зберегти звичний статус-кво,

¹ *Волобуєв А. Ф.* Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. — Х., 2000. — С. 17.

² *Бахін В. П.* Криминалистическая характеристика преступлений как элемент расследования // *Вестник криминалистики* / Под ред. А. Г. Филиппова. — М., 2000. — Вып. 1. — С. 16.

³ *Шаталов А. С.* Криминалистические алгоритмы и программы: Теория. Проблемы. Прикладные аспекты. — М., 2000. — С. 6.

звичний спосіб дій. Цьому сприяють і сформовані стереотипи мислення слідчих. Небажання і деякою мірою побоювання нового, незвичного прикриваються іронічним ставленням до рекомендованих новинок. Корені такого негативного ставлення різноманітні. Це може бути результатом професійної деформації, втрати інтересу до своєї професії. Це може бути і конформізм молодих слідчих, що потрапили під вплив заражених такою байдужістю старших колег»¹.

Разом з тим зазначені диспропорції необхідно усувати і найвагоміший крок в цьому напрямку повинні зробити науковці. Саме їм доведеться переглянути запропоновані наукою рекомендації, в тому числі ті, що стосуються криміналістичної методики, оскільки існуючі «книжкові методики»² характеризуються неконкретністю, складністю пошуку і сприйняття інформації та здатні задовольнити тільки потреби навчального процесу з криміналістики, але навряд чи зможуть слугувати інструментом практичної діяльності. Крім того, науковцям треба усвідомити, що однією з найважливіших вимог, котрі ставляться до визначення наукового поняття з точки зору формальної логіки, є його однозначність³. Багатозначність терміна, зокрема «методика розслідування», «криміналістична характеристика», породжує масу непорозумінь і суперечностей. Внаслідок цього точаться теоретичні дискусії, які відволікають увагу науковців від задоволення реальних потреб слідчої практики.

Вирішення завдань з модернізації, вдосконалення існуючих та розроблення нових методик розслідування злочинів передбачає необхідність визначитися по цілому колу питань, зокрема щодо формування універсальної, базової моделі розслідування злочинів, здійснення класифікації криміналістичних методик, підвищення пізнавальної функції криміналістичної характеристики окремих видів злочинів за рахунок виявлення та використання кореляційних зв'язків між її елементами і побудови на цій підставі типових версій стосовно особи злочинця, а також викладення методичних рекомендацій у формі відповідних програм (алгоритмічних схем) дій слідчого та ін.

На сьогодні криміналістична методика має здебільшого описовий вигляд, а в її структурі представлені такі елементи, як криміналістична

¹ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистки. – М., 2001. – С. 124.

² Так, за визначенням В. Бахіна, практики зневажливо відзиваються про чисельні методики розслідування злочинів, розроблені в останні 20 років (див.: Бахин В. П. Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования. – К., 1991. – С. 37, 101).

³ Див.: Горский Д. П. Определение. – М., 1974. – С. 106–115.

характеристика; обставини, що підлягають з'ясуванню; особливості порушення кримінальної справи; початкові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи; типові слідчі ситуації, побудова версій і планування розслідування; тактика проведення окремих слідчих дій; профілактичні дії слідчого¹. В останні роки цей перелік збільшився за рахунок застосування такої категорії, як криміналістична класифікація злочинів.

Незважаючи на те, що зазначена структура є традиційною і апробованою в науці та практиці, її не можна визнати оптимальною, оскільки в ній далеко не завжди простежується зв'язок між наведеними елементами, а інформація викладається у відокремленому вигляді. Так, відомості щодо криміналістичної характеристики не завжди враховуються при висвітленні питань з організації і планування розслідування, насамперед при визначенні типових версій, або навпаки, якщо типові версії і позначаються, то без посилань на відповідні дані, відображені у криміналістичній характеристиці. Крім того, зазначена форма викладення змісту окремих криміналістичних методик є громіздкою, що не дає змогу слідчому, який не має відповідного професійного досвіду, в умовах дефіциту часу і екстремальної ситуації відтворити у пам'яті десятки сторінок цієї методики як оперативного посібника до дій. Для цього в його розпорядженні повинні бути більш лаконічні та чіткі рекомендації, наприклад, у вигляді набору відповідних програм (алгоритмів) дій слідчого в тій чи іншій ситуації.

Враховуючи зазначене, заслуговують на увагу пропозиції Ю. Гармаєва та О. Лубіна щодо доцільності розроблення універсальної, базової методики розслідування злочинів², яка слугуватиме для науковців своєрідним орієнтиром при формуванні окремих криміналістичних методик. Дослідницькими гіпотезами, на думку зазначених авторів, виступають такі положення:

1) якщо існує закономірний вплив криміналістичної характеристики злочинів на формування власної методики, то такий зв'язок проявляється через версії;

2) якщо метою формування виступають конкретні методики, то повинна існувати певна універсальна, «базова» модель розслідування злочинів;

¹ Див.: Колесниченко А. Н. Структура и содержание методики расследования отдельных видов преступлений // Советская криминалистика: Методика расследования отдельных видов преступлений. – К., 1988. – С. 15.

² Див.: Гармаев Ю. П., Лубин А. Ф. Проблемы создания криминалистических методик расследования преступлений: Теория и практика. – СПб., 2006. – С. 56.

3) якщо є необхідність у створенні базової методики, то мають бути обґрунтовані типові параметри, пов'язані з функціональною, логічною структурою, цілепокладанням, етапністю.

На підтримку висловленої пропозиції свідчить і та обставина, що на сьогодні з'явилася реальна можливість не лише переосмислити, а й певною мірою трансформувати те, що називають «загальними положеннями криміналістичної методики» в теоретичну концепцію створення базової та конкретних методик розслідування злочинів, де особливого значення набуває криміналістична інформація про злочин (злочинну діяльність). У цьому аспекті керівним принципом, який був уперше запропонований Б. Шавером, є принцип «від методу вчинення злочину — до методу його розкриття»¹. Дійсно, зачатки криміналістичної методики закономірно з'являються там і тоді, де і коли з'являються знання про той чи інший вид злочину (злочинної діяльності). І якою мірою досліджено злочинну діяльність, такою ж мірою формується конкретна методика розслідування злочинів. Іншими словами, між новим механізмом злочину і новою криміналістичною методикою розслідування завжди існує нерозривний генетичний зв'язок, тобто «механізм злочину» віддзеркалюється в «технології розслідування» (конкретній методиці розслідування).

Поряд із цим необхідно чітко усвідомлювати, що сформувати нову конкретну методику розслідування можливо не тільки на базі теоретичного дослідження, а й за рахунок одержання нового емпіричного знання. Однак унаслідок трудомісткості емпіричні спостереження в багатьох випадках проводяться поверхово і як наслідок автори результати своїх наукових розробок називають «основами методики» або просто «розслідуванням»². Більш того, деякі науковці уникають необхідності створення інформаційної основи окремої методики «з нуля», оскільки це процес тривалий і складний, а віддають перевагу деякої «модернізації» раніше детально розроблених і відносно «усталених» методик, ніж розробленню нових. Такого роду «вибірковість» є хибною за своєю

¹ *Голунский С. А., Шавер Б. М.* Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. – М., 1939. – С. 11.

² Див.: *Головіна В. П.* Основи методики розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004; *Шульга А. О.* Основи методики розслідування вбивств на замовлення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003; *Андреев Б. В., Пак П. Н., Хорст В. П.* Расследование преступлений в сфере компьютерной информации. – М., 2001; *Ачмиз Р. Ю.* Расследование дорожно-транспортных происшествий. – Краснодар, 1998 та ін.

сутністю і слушно неодноразово піддавалася заслуженій критиці в криміналістичній літературі¹.

Безумовно, трансформація загальних положень криміналістичної методики в теоретичну концепцію створення базової та конкретних методик розслідування злочинів — складний гносеологічний процес, який потребує насамперед запропонування системоутворюючої ідеї-принципу побудови такого роду методик, визначення технологічних підходів до їх формування, розроблення логічної і функціональної структури цих методик у відповідності до етапності та цілепокладання діяльності з розкриття, розслідування та попередження злочинів.

Щодо функціональної та логічної структур, то ми раніше висловлювали пропозицію подати методику в формі інформаційно-пізнавальної моделі, в якій є два рівні — ретроспективний і перспективний та чітко простежуються зв'язки між такими елементами:

- криміналістичною характеристикою і типовими версіями;
- типовими версіями і обставинами, що підлягають з'ясуванню;
- цими обставинами і плануванням;
- плануванням і слідчою ситуацією;
- слідчою ситуацією і тактико-технічними засобами².

Крім того, при формуванні базової моделі обов'язково має бути відображено кінцеву мету, тобто основне призначення криміналістичної методики, оскільки в сучасних методичних побудовах вона майже не фігурує, що істотно зменшує рівень їх практичної реалізації. З цього приводу висловлювалися різні судження. Так, О. Лубін вважає, що основне призначення криміналістичної методики полягає у формуванні окремих доказових систем³, а М. Селіванов взагалі розглядає криміналістичну методику як технологічну програму доказування по кримінальній справі⁴.

Ще однією обов'язковою умовою успішного формування нових і модернізації існуючих криміналістичних методичних рекомендацій є визначення концептуальних підходів стосовно «технології створення

¹ Див.: *Бахин В. П.* Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования. – К., 1991. – С. 27.

² Див.: *Журавель В. А.* О структуре частной криминалистической методики // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1995. – Вып. 47. – С. 62–67.

³ Див.: *Лубин А. Ф.* Обоснованное решение как цель доказывания в уголовном судопроизводстве // Современные проблемы уголовного судопроизводства / Под ред. В. Т. Томина и А. Ф. Лубина. – Н. Новгород, 1999. – С. 25–36.

⁴ Див.: *Селиванов Н. А.* Советская криминалистика: система понятий. – М., 1982. – С. 112.

самих методик». З'ясування цієї проблеми залежить насамперед від наявності єдиної, загально визнаної і несуперечливої класифікації методик розслідування злочинів, оскільки до різних класифікаційних рівнів цих методик можуть бути запропоновані різні технологічні підходи щодо їх утворення (розбудови). Незважаючи на доволі різні підходи до визначення класифікації криміналістичних методик¹, все ж таки можна погодитися з тим, що на сьогодні найбільш усталеною є чотирирівнева структура, що включає в себе такі елементи:

1) *міжвидові (групові)* окремі криміналістичні методики розслідування (груп злочинів, класифікованих відповідно до їх групування в Особливій частині КК та на підставі криміналістично значущих ознак, притаманних декільком видам, наприклад, методика розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, організованими злочинними угрупованнями, у сфері підприємницької діяльності тощо);

2) *видові* окремі криміналістичні методики розслідування (видів злочинів, які розрізняються в розділах Особливої частини КК, наприклад, методика розслідування шахрайства);

3) *підвидові* окремі криміналістичні методики розслідування (підвидів чи різновидів, виділених з-поміж злочинів одного виду за криміналістично значущими ознаками, наприклад, до такого виду злочинів, як умисне вбивство, виділяють наступні підвидові методики (мікрометодики): методика розслідування вбивства з розчленуванням; методика розслідування вбивства на замовлення; методика розслідування вбивства, вчиненого у процесі протистояння організованих злочинних груп; методика розслідування вбивства на релігійному підґрунті та ін. У цьому сенсі криміналістична класифікація — більш диференційоване утворення, ніж кримінально-правова, що тісніше наближає її до запитів практики);

4) *комплексні* окремі криміналістичні методики розслідування злочинів, тобто методики, в яких відображено рекомендації з розслідування комплексів взаємопов'язаних злочинних дій, що поєднані в єдиний ланцюг злочинної поведінки, так звану технологію злочинного збагачення², наприклад, розслідування предикатного (основного) злочину та

¹ Див.: *Образцов В. А.* Криминалистическая классификация преступлений. — Красноярск, 1988; *Головин А. Ю.* Криминалистическая систематика. — М., 2002; *Гармаев Ю. П.* К проблеме классификации методик расследования преступлений // Тезисы Всероссийских криминалистических чтений, посвященных 100-летию со дня рождения профессора А. Н. Васильева. — М., 2002 та ін.

² Загальну характеристику злочинних технологій збагачення докладніше досліджено в роботах, присвячених проблематиці розслідування злочинів, що вчиняються у сфері економічної діяльності (див.: *Протидія економічній злочинності / П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін.* — Х., 2004. — С. 32–37).

спорідненої з ним легалізації, яка в даному випадку виступає останньою ланкою в такого роду злочинній діяльності.

Запропонована класифікація дозволяє не тільки чітко розподілити криміналістичні методики за ступенем узагальнення, рівнем конкретизації окремометодичних рекомендацій, а й визначити різні підходи до технології їх утворення. Так, одним з них вважається той, за яким типові криміналістичні методики як науковий продукт розробляються на базі результатів узагальнення судово-слідчої практики, а відтак, вважаються найбільш оптимальними, дійовими, наприклад, розроблення підвидової криміналістичної характеристики з детальним аналізом її елементів, виявленням кореляційних залежностей між ними можливе тільки на базі значного емпіричного матеріалу. Саме підвидові криміналістичні методики найбільш наближені до потреб практики, оскільки саме на такому рівні можливі формулювання конкретних завдань розслідування та побудова алгоритму їх вирішення. Разом з тим за таких умов з'являються підстави констатувати, що наука йде услід за практикою.

Сучасний етап розвитку криміналістики, активізація її прогностичної функції зумовлюють можливість застосування іншого напрямку, за яким методики розслідування певних категорій злочинів створюються на підставі наукових розробок. У даних випадках наука випереджає практику, компенсує відсутність необхідного емпіричного матеріалу або узагальнює існуючі рекомендації за типовими ознаками, притаманними не одному виду злочинів, а їх цілій групі. Йдеться насамперед про такі наукові абстракції, як міжвидові криміналістичні методики, тобто методики розслідування тих злочинів, які ще не набули поширеної практики застосування, не є достатньо репрезентативними для узагальнення практики їх розслідування або мають латентний характер. Навіть за цих обставин учені-криміналісти не мають права сидіти і чекати, доки практика накопичить тисячі судових прецедентів, перш ніж розпочнуться їх узагальнення і формування відповідних рекомендацій. Навпаки, спираючись на прогностичне бачення ймовірних шляхів розвитку та структурних змін злочинних проявів, міжнародного досвіду боротьби з ними, науковці повинні з попередженням забезпечувати слідчі органи необхідними методичними рекомендаціями. Саме для їх розбудови застосовуються такі науково-прогностичні засоби, як аналогія, екстраполяція, моделювання.

Серед найбільш перспективних напрямів вдосконалення та модернізації існуючих криміналістичних методик слід визнати підвищення пізнавальної функції криміналістичної характеристики окремих видів злочинів за рахунок виявлення та використання кореляційних зв'язків між її елементами і побудови на цій підставі типових версій стосовно

особи злочинця, а також викладення методичних рекомендацій у формі відповідних програм (алгоритмічних схем) дій слідчого.

На сьогодні, незважаючи на значущість криміналістичної характеристики окремих видів злочину, її функція дотепер не одержала належного розвитку, який відповідає складним завданням, що стоять перед наукою і практикою у сфері боротьби зі злочинністю. Зокрема, такі питання, як виявлення та використання кореляційних зв'язків між її елементами, застосування сучасних комп'ютерних технологій і математичних методів щодо збирання і оброблення необхідних емпіричних даних, потребують самостійного наукового дослідження¹. Навпаки, відсутність такого роду наукових розробок стала підставою для невтішних висновків стосовно перспектив самої криміналістичної характеристики і віднесення її до розряду криміналістичних фантомів².

Ступінь сформованості криміналістичної методики, рівень її практичної реалізації також залежать і від того, в якій формі викладено необхідні методичні рекомендації. Як уже зазначалося, на сьогодні криміналістичні методики подано головним чином в описовій формі. Водночас, на думку вчених і практиків, більш перспективним є впровадження певних алгоритмічних схем (програм) дій слідчого в тих чи інших ситуаціях розслідування³. Але сама побудова криміналістичних алгоритмів як більш високого рівня наукових розробок у цій галузі знань і більш оптимальної форми викладення порад слідчому в свою чергу передбачає необхідність у розв'язанні низки проблем. При цьому треба пам'ятати і враховувати, що криміналістична методика в будь-якій формі її викладення завжди зберігатиме певний рівень абстракції, оскільки неможливо «без залишку» типізувати всі можливі версії і ситуації розслідування. Саме внаслідок відповідного рівня абстракції криміналістична методика не може претендувати на повну «технологічність», яка б стовідсотково забезпечувала досягнення мети слідчої діяльності.

Отже, формування нових і вдосконалення існуючих криміналістичних методик розслідування окремих видів злочинів мають здійснюватися на підставі аналізу потреб судово-слідчої практики, міжнародного досвіду, прогностичного бачення ймовірних шляхів розвитку та структурних змін злочинних проявів, застосування ситуаційного підходу, новітніх інформаційних технологій та алгоритмічних схем.

¹ Див.: Синчук В. Л. Кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики та їх використання у методиці розслідування вбивств: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004.

² Див.: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня... – С. 223.

³ Див.: Коновалова В. О. Алгоритмізація в теорії криміналістики // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – Вип. 1 (48). – С. 169–174.